

ADRIANA TEODORESCU
Universitatea „1 Decembrie 1918”, Alba Iulia

*Două reprezentări literare ale ritualizării morții*¹

Two Literary Representations of Death Ritualization

Keywords: theatre of illusion vs. theatre of convention; mask – theatrical device vs. theatrical strategy.

Abstract: The rituals of death are cultural products engendered by the tied relationship between culture and death. They are also social instruments meant to cope with the discontinuity introduced into the community by the deceased. The present paper aims at analysing the representation of death rituals in two novels, one belonging to William Faulkner (*As I lay dying*, 1930) and the other to Graham Swift (*Last Orders*, 1996), revealing the complexity of the *death of the Other*, the existence of an aesthetic ritualization of Death and also of a ritual content that differs, despite the uniformity of death rituals, from character to character. A special topic is dedicated to the comparison between corpse and ashes and the rituals they impose.

1. Riturile morții ca rituri de trecere. O perspectivă cultural- antropologică

Cadavrul reprezintă semnul predilect al morții, un deficit, deopotrivă semantic și ontologic, pe care cultura încearcă mereu să îl compenseze. Una dintre soluțiile cele mai de seamă o constituie riturile funerare, sub-set al riturilor de trecere². Din punct de vedere funcțional, riturile sunt menite să regleze trecerea omului din ființă în corp pur, în cadavru³, elaborând cultural alteritatea altfel radicală, intolerabilă, a cadavrului⁴ și oferind posibilitatea unei comunicări în binomul alcătuit dintre cei vii și cel mort, un binom devenit non-relațional⁵. Mai mult, riturile, spune Douglas Davies, sunt mijloace prin care se asigură și se promovează identitatea post-mortem: „Riturile morții au la fel de mult de-a face cu chestiuni legate de identitate și continuare socială, pe cât au cu faptul, foarte practic, al putrezirii corpurilor și transformarea lor într-o formă de agresiune a văzului și mirosului celor vii”⁶. Dacă

¹ Acest studiu a fost realizat cu sprijinul financiar al CNCS- UEFISCDI, proiectul 54/2011-PNII TE. This work was supported by the Romanian National Council for Scientific Research CNCS-UEFISCDI, grant number 54/2011 – PNII TE.

² Despre ambivalența riturilor funerare, de reținere și de separare, a se vedea: Louis-Vincent Thomas, *Rites de mort. Pour la paix de vivants*, Fayard, 1985. Despre riturile de trecere în general: Arnold van Gennep, *Riturile de trecere*, traducere de Lucia Berdan și Nora Vasilescu, Polirom, Iași, 1996.

³ Louis-Vincent Thomas, *Rites de mort*, pp. 116-122.

⁴ Luce Aulniers, „Deuil et funérailles”, în Serge Bureau (ed.), *Aujourd'hui, la mort*, Radio-Canada Chaine Culturelle FM, Québec, 1996; Cf.: Glennys Howarth, *Death & Dying. A Sociological Introduction*, Polity Press, 2007, p. 104.

⁵ Patrick Baudry, *La place des morts. Enjeux et rites*, Armand Colin, Paris, 1999, pp. 46-54.

⁶ (t.n.) Douglas J. Davies, *Death, Ritual and Belief. The Rhetoric of Funerary Rites*, Continuum, London/New York, 2002, p. 6.

acceptăm, împreună cu Mary Douglas, că acesta este un *microcosmos al societății*¹, ne dăm seama că riturile se pot defini ca adevărate instrumente socio-culturale prin care societatea încearcă reșezarea cadavrului în sfera corpului, în vederea refacerii semnificațiilor alterate ale comunității umane.

Astfel, dezordinea reprezentată de către cadavru, de la poluarea efectivă, abjectă², până la traumele induse imaginărilor individual și social, este normalizată de către rituri. Acest lucru este valabil și pentru societățile actuale în care, într-adevăr, există o amplă transformare a riturilor, uneori mergând până la atrofiere, dar conservând ritualitatea ca principiu, ca potențialitate, ca dimensiune umană necesară³. De altfel, Michel Vovelle preferă să nu preia heideggerianism-ul de tip *numai omul moare, animalul piere*⁴, și precizează că diferența, poate nu mare, dar semnificativă, între om și celelalte specii este grija de a nu-și abandona morții⁵.

2. Două romane cu mecanisme thanato-ritualice complexe

Riturile morții, constituind parte a unei realități antropologice inevitabile, pot fi observate, de-a lungul timpului și indiferent de spațiu, în majoritatea operelor literare care înfățișează moartea, indiferent că e vorba despre specii ale genului liric, dramatic sau epic, despre literatura pentru copii sau forme ale scriiturii biografice. Avem de-a face, până la urmă, cu o dublă consecință: a faptului că literatura este, în ciuda gradelor de abatere de la realitate, în pofida unei certe auto-referențialități⁶, o manieră de reprezentare a realității, de captare a ei, având nu doar doar un rol estetic, ci și o funcție de cunoaștere⁷ și una supra-estetică, ontologică⁸

¹ Mary Douglas, *Purity and Danger. An Analysis of Concept of Pollution and Taboo*, Routledge, London/New York, 2002 [1966].

² Julia Kristeva, *Powers of Horror: An Essay on Abjection*, Columbia University Press, New York, 1982.

³ Nu sunt puțini cei care demonstrează că, dacă vechile rituri sunt pe cale de dispariție, ritualitatea este departe de a fi secăt și produce în continuare forme noi, care însă nu au atins pragul de vizibilitate necesar pentru catalogarea lor ca atare de către cercetători. A se vedea, în acest sens: Michel Hanus, *La mort aujourd'hui*, Frisons-Roche, Paris, 2000, Marie-Frédérique Bacqué (ed.), *Mourir aujourd'hui. Les nouveaux rites funéraires*, Odile Jacob, Paris, 1997.

⁴ Martin Heidegger, *Ființă și timp*, traducere de Gabriel Liiceanu și Cătălin Cioabă, Humanitas, București, 2006.

⁵ Michel Vovelle, „La mort dans l'histoire (entretien)”, în Serge Bureau, *Aujourd'hui, la mort*, p. 19.

⁶ Auto-referențialitatea literaturii a fost un concept susținut de către structuraliștii și post-structuraliștii francezi ca urmare a dezvoltării lingvisticii saussuriene, a antropologiei lui Lévi-Strauss, și ca răspuns la excesul de realism din epocă și la interpretarea literaturii ca subordonată – valoric, ca sens – realității. Cf.: Roman Jakobson, *Éssais de linguistique générale*, Minuit, Paris, 1963. Roland Barthes, „L'Effet de réel”, în *Communications*, nr. 11, 1968.

⁷ Matei Călinescu, *A citi, a reciti. Către o poetică a (re)lecturii*, traducere de Virgil Stanciu, Stanciu, Polirom, Iași, 2003.

⁸ Hans-Georg Gadamer, *Adevăr și metodă*, traducere de Gabriel Cerceș, Gabriel Kohn, Călin Petcan și Larisa Dumitru, Editura Teora, București, 2001.

și, apoi, a faptului că această realitate este tuturor distribuită, neocolind pe nimeni și, în același timp, scăpând întotdeauna, cu obstinație, unei reprezentări fără rest și unei gândiri fără obstacol¹.

În cele ce urmează, ne vom concentra atenția asupra a două romane în care riturile funerare de trecere beneficiază nu doar de o reprezentare marginală sau accidentală, ci constituie nucleul vertebrant al narațiunii și al logicii textuale. În plus, sunt două romane a căror legătură ar putea fi catalogată drept *primejdioasă*. Primul este *Pe patul de moarte*², a scriitorului american William Faulkner, iar cel de-al doilea, *Ultima comandă*³, aparține lui Graham Swift, romancier englez. Primul roman apare în anii '30, iar cel de-al doilea în 1996, an în care câștigă prestigiosul Booker Prize. Totuși, această celebritate este umbră de acuzațiile de plagiat cu care Swift a fost nevoit să se confrunte în 1997. Lui i s-a imputat tocmai preluarea masivă, fără nici o semnalare, a ideilor din romanul faulknerian, mai precis a intrigii, a atmosferei și a stilului⁴. Vom vedea că, departe de a fi o adaptare umilă a romanului lui Faulkner, *Ultima comandă* este, într-adevăr, după cum recunoaște și autorul său, o replică, un ecou peste timp al operei faulkneriene, tot așa cum vom vedea că ceea ce le unește – adică un mod similar de a trata literar moartea și riturile aferente ei – este și ceea ce le diferențiază subtil, așa cum moartea însăși procedeză cu fiecare dintre noi.

2.1. Marele numitor comun: ritualizarea estetică-literară a morții

Articulațiile textuale ale celor două romane sunt eminentemente thanatice. În ambele subiectul este, general vorbind, moartea. Numai că moartea, ca un veritabil *obiect glisant* cum o numea Louis-Vincent Thomas⁵, suferă de o opacitate și de o inconsistență funciara, astfel că subiectul este, în fond, raportarea celor vii la moarte în contextul dispariției proaspete a unei ființe dragi și riturile prin care ei încearcă să gestioneze această situație dificilă.

Ambele romane surprind moartea unei persoane și acțiunile pe care apropiații le fac pentru a duce la îndeplinire ultima dorință a decedatului. În *Pe patul de moarte*, cel mort este Addie Bundren, soția lui Anse Bundren, mamă a cinci copii, ce dorește să fie înmormântată într-un alt oraș decât cel în care a murit, mai precis în Jefferson, iar în *Ultima comandă* e vorba de Jack Dodds, măcelar londonez, tatăl

¹ Louis-Vincent Thomas, *La Mort*, Presses Universitaires de France, Paris, 1988, p. 7. Louis-Vincent Thomas, *Mort et pouvoir*, Payot & Rivages, Paris, 1999, p. 7. Vladimir Jankélévitch, *La mort*, Flammarion, Paris, 1977, p. 357.

² William Faulkner, *Pe patul de moarte*, traducere de Horia-Florian Popescu și Paul Goma, Editura Univers, București, 2002 [*As I lay dying*, 1930].

³ Graham Swift, *Ultima comandă*, traducere de Petru Creția și Cristina Poenaru, Polirom, Iași, 2009 [*Last Orders*, 1996].

⁴ <http://www.independent.co.uk/news/uk/home-news/a-swift-rewrite-or-a-tribute-1271831.html>, consultat ultima dată în 12.06.2012 ; <http://www.independent.co.uk/news/the-sound-and-the-fury-1273239.html>, consultat ultima dată în 12.06.2012; <http://www.guardian.co.uk/books/2010/jan/17/plagiarism-books-intellectual-property-mccrum>, consultat ultima dată în 12.06.2012.

⁵ Louis-Vincent Thomas, *La Mort*, pp. 7-8.

adoptiv al unui băiat și tatăl biologic al unei fete cu handicapuri grave, ce a lăsat, drept ultim ordin, ca cenușa lui să fie risipită în mare, la Margate. Atât în romanul faulknerian, cât și în cel al lui Swift, testamentul nescris al decedaților va fi îndeplinit, iar în drumul spre spațiile în care trebuie dusă materia corporală postumă se dezvăluie întreaga complexitate a relațiilor dintre cei rămași în viață și diferite trăiri legate de cel mort, ce pun în lumină forme personale ale doliului. Ambele tehnici narative sunt poliedrice – personajele prezintă, alternativ, ca naratori, propria lor viziune asupra realității de dinainte și de după pierderea suferită, relevându-se gradul de acceptare a acesteia –, dar strategia narativă faulkneriană este mai greu de descălcit decât cea a lui Swift și ordonarea temporală mai dificilă. Important pentru demersul nostru este însă că cele două opere pot fi privite ca un cumul de reprezentări ale unor rituri funerare. De la cele personale, intime ale personajelor, fii, fiice, prieteni, rude, soți și soții care reiterează, în drumul lor, momente petrecute împreună și clarifică, uneori dureros, imaginea celui mort, până la cele publice, identificabile în setul de ritualuri funerare clare: realizarea sicriului și înmormântarea la Faulkner, respectiv incinerarea și, mai ales, împrăștierea cenușii, la Swift. Tot o formă de ritual, mai degrabă unul inconștient, funcțional însă pentru cititorul care îl descoperă, este și faptul că, la Swift, un personaj din familia mortului rămâne acasă: Annie, soția lui Jack. Semn că drumul dorit de mort, pe care cei vii pornesc, nu îi include decât temporar. Altfel, continuitatea are mai multă forță decât ceea ce o fisurează.

Într-un anumit sens, putem spune că, în măsura în care o operă literară conține reprezentări ale morții de o astfel de anvergură, făcând din moarte un subiect predilect, aducând la lumină comportamente umane în relație cu ea și ilustrând forme ritualice de inserare a morții și a celui mort într-un context semantic, acea operă devine chiar ea un mediu ritualic (la polul receptării, dar și la cel al creării, al *poiesis*-ului). Acest lucru este vizibil mai cu seamă în cazul unor opere de inspirație biografică, în care experiența pierderii celui altăsumat personal. Un exemplu ar putea fi *Jurnalul de doliu* al lui Roland Barthes¹. Specific acestor opere este că moartea este simultan reținută și îndepărtată pentru ca, prin și peste aceste două operații, să se convertească – pe de o parte datorită funcției cathartice a artei și, pe de altă parte datorită unei vecinătăți congenitale, uneori subordonatoare, cu moartea² – în ceva diferit, dar care poate da seama de ea: moartea estetică, literară. Cele două romane nu doar conțin, ci sunt, ele însele, forme ritualice ale morții.

¹ Roland Barthes, *Jurnal de doliu*, traducere de Em. Galaicu-Păun, Cartier, Chișinău, 2009 [*Journal de deuil*, 2009]. Jurnalul prezintă o serie de încercări ritualice de a face față dispariției mamei, de oscilații între dorința de a reține imaginea mamei pierdute și cea de a o îndepărta cât mai rapid, fiind el însuși o supra-formă ritualică.

² Maurice Blanchot, *La part du feu*, Gallimard, Paris, 1949, pp. 305-345; Françoise Dastur, *Moartea. Eseu despre finitudine*, traducere de Sabin Borș, Humanitas, București, 2006, pp. 85-95; Michel Picard, *La littérature et la mort*, Presses Universitaires de France, Paris, 1995.

2.2. Polimorfismul percepției morții celuilalt sau despre un conținut ritualic diferențiat

Riturile în care personajele sunt angrenate, deși comune – toți se întâlnesc pentru a-i plânge pe morți, toți merg pe același drum spre împlinirea ultimei lui dorințe – nu au forța să egalizeze, să uniformizeze modul în care fiecare percepe moartea celuilalt. De fapt, sociologul Patrick Baudry afirmă în lucrarea sa¹ că ritualitatea autentică și puternică este cea care respectă această diferență și nu se transformă în ritualizare a ritului însuși. Conținutul semnificantului ritualic trebuie să rămână unul al ființei. În acest sens, cărțile par o demonstrație a vigurozității riturilor. În cartea lui Swift, polimorfismul percepției morții celuilalt este mai cuminte decât la Faulkner. Practic, fiecare personaj – că e vorba de Vince, fiul lui Jack, de Lenny, prietenul de pahar al lui Jack, mâniaș pe el din cauza relației pe care Vince a avut-o cu fiica sa, ori de mult mai calmul Ray – resimte, în drumul ritualic, în mod distinct și specific, pierderea suferită. La Faulkner, procesele ce au loc sub veșmântul ritualic sunt mult mai acute și vizează nu doar semnificațiile imediate ale lumii, ci și transformarea subteranelor realității. De pildă, Vardaman, cel mai mic dintre copiii lui Addie, nemaiputând suporta starea de cadavru a mamei – trec multe zile până ce ei ajung la destinație, iar cadavrul din sicriu miroase – realizează, mental, o adevărată re-semnificare a mamei moarte, spunând și forțându-se să o considere *pește*: „Mama mea nu-i în ladă. Mama mea nu miroase-n halu acesta. Mama mea este pește”². O formă extremă, patologică, de resemantizare, urmare a unei senzații de asfixiere sub ritualul impus al drumului spre Jefferson suferă Darl. Acesta încearcă să dea foc localului unde se află corpul putrezind al mamei, pentru a-l incinera. Familia, ca să nu fie pedepsit de autorități, îl denunță ca fiind nebun, iar șiretenia cărții este că, spre final, nu suntem siguri că Darl nu este într-adevăr nebun.

Tot de polimorfismul percepției asupra morții celuilalt și de o diferențiere maximală a conținutului ritualic ține și prezentarea, în cele două opere, a perspectivei mortului. De nicăieri sau din sicriu – adevăratul spațiu e mereu unul interior la Faulkner – Addie își povestește viața. În cadrul selecției pe care ea o face din întâmplările vieții sale, moartea este discret, dar permanent prezentă. Nașterea copiilor, îndrăgostirea de Anse, toate sunt prezentate de Addie ca precipitatoare spre moarte. În plus, moartea este o lecție pe care ea o primește de la părintele său: „îmi amintesc doar cum obișnuia tata să spună că rațiunea existenței este să te pregătească pentru a putea sta mort timp îndelungat”³. În *Ultimele ordine*, Jack Dodds are un penultim capitol, scurt, numai al lui. Din nou atopic, Jack folosește cuvinte care țin de meseria lui de măcelar, dar care conțin o poetică – una murdară, scufundată – a cenușii, a corporalității reziduale: „important e ce rămâne. Trebuie să înțelegi că ce intră în prăvălie nu e tot aia cu ce iese de-aici (...) Trebuie să fii întotdeauna atent la resturi, întotdeauna. Ce trebuie să înțelegi tu e natura mărfii.

¹ Patrick Baudry, *La place des morts. Enjeux et rites*.

² Faulkner, *Pe patul de moarte*, p. 120.

³ *Idem*, p. 102.

Care e perisabilă”¹. Perspectiva mortului, pusă în scenă de cele două opere, evidențiază faptul că solitudinea morții este acutizarea unei solitudini a vieții. Cu alte cuvinte, moartea apare ca o perspectivă a vieții și, iată, și invers: viața ca perspectivă a morții.

2.3. Elementul ce introduce nuanțe. Raportul cadavru-cenușă

S-a vorbit mult despre înstrăinarea de rituri pe care incinerarea o implică și despre dificultatea doliului în acest caz². În același timp, s-a arătat că incinerarea va putea fi mai bine elaborată cultural dacă se dezvoltă rituri noi, specifice³. Prin punerea în paralel a celor două texte putem observa că, deși într-un text corpul celui mort este cadavru care putrezește într-un sicriu, iar în celălalt este cenușă care-și așteaptă, într-o urnă, aruncarea în mare, avem de-a face cu nuanțe, mai mult decât cu manifestări ale unor diferențe extreme. Comportamentul celor din jur este, în ambele cazuri, direcționat în primul rând de suferința provocată de moartea unei ființe dragi, și abia după aceea de starea și tipul de prezență a corporalității sub semnul morții. Care, lucru valabil și la Faulkner, și la Swift, este problematică. Nu doar în sensul comun al termenului, ca orice cadavru, ci suplimentar. Este un reziduu care rezistă în lumea celor vii și care trebuie suportat. Addie trebuie dusă la Jefferson și pe drum, datorită încurcăturilor ce au intervenit, putrezește, iar Jack, purtat în cutia lui, devine împovărat pentru Lenny, care e la un pas să verse cenușa într-un alt loc, iar Vince se simte ispitit să guste din ea. Acesta este un indiciu al necesității despărțirii de cel mort și al dificultății ridicate a riturilor personale – dacă vedem sub acest unghi dorința lui Addie, respectiv a lui Jack – în raport cu cele consfințite de comunitate.

Nuanțele rezultate din raportul cadavru-cenușă există însă și sunt următoarele. Cenușa lui Jack provoacă celor din jur sentimentul de inconsistență: „E ca praful alb, seamănă cu piperul, dar vântul îl risipește în neființă”⁴, „ce înseamnă «să împrăștii?» (...) Spune-mi, ce înseamnă «a împrăștia?»⁵, în vreme ce mirosul cadaveric a lui Addie sfidează simțurile și rațiunea copiilor săi și a celor întâlniți în cale⁶, motiv pentru care, aminteam și mai sus, Darl are, la un moment dat, tentativa de a-i da foc. Mai mult, Darl și Vardaman au senzația că mama lor este blocată în sicriul ei, păstrând o formă chinuitoare de viață⁷. Addie este mereu în pericol de a muri încă o dată, prin pierderea corpului său, oricât de obositor ar fi devenit el pentru ceilalți. Spre exemplu, Vardaman plânge când sicriul este prins în flăcări și

¹ Swift, *Ultimele ordine*, p. 377.

² Cf.: J.-D Urbain, „La cendre et la trace. La vogue de la crémation”, în Frédéric Lenoir, Jean-Philippe de Tonnac (eds.), *La mort et l’immortalité*, Bayard, 2004, pp. 1207-1221. M-F. Bacqué, „Pourquoi la crémation résiste sur le plan psychologique en France”, în *Etudes sur la mort*, 2007/2 (nr. 132), pp. 47-54.

³ H. Gérard-Rosay, „Devenir des traces après crémation”, în *Études sur la mort*, 2004/1, nr. 125, pp. 105-117.

⁴ Swift, *Ultima comandă*, p. 205.

⁵ *Idem*, p. 204.

⁶ Faulkner, *Pe patul de moarte*, p. 69, p. 131, p. 153.

⁷ *Idem*, p. 129.

se bucură când este recuperat de Jewel. Și la Faulkner, și la Swift, se poate observa o dureroasă părere de rău după cel mort, derivată nu numai din absență și din semnificațiile pe care aceasta le comportă, ci și direct din această corporalitate dereglată a decedatului. O părere de rău după împușinatul, altădată atât de marele, Jack și alta după Addie, care nu mai are unde să se retragă, pe care toată lumea o poate, din cauza mirosului, percepe. Concomitent există și o teamă generată de această corporalitate. O teamă pe care ritualul ultim o va curma: „Și-mi dau seama ce vrea să spună: ca să nu se lipească Jack de noi, ca să nu ne trezim cu Jack lipit de mână. Dar eu nu mi-am luat batista, nici prin cap nu mi-a trecut. Tocmai azi nu m-am gândit la batistă (...) îmi dau seama că n-o să fie ușor, cu urna udă în mână”¹, după care „cenușa adusă de mâinile mele, care a fost Jack, care se vântura odinioară pe aici, e dusă de vânt, e vânturată de vânt până ce se face vânt, iar vântul Jack sau din ce-om fi făcuț²”. De cealaltă parte, după ce Addie e îngropată, Anse își pune dinții mult doriți și le-o prezintă fiilor săi pe noua doamnă Bundren. Viața reintră în normalitate.

3. Concluzii. Ritualitatea literaturii

Pascal Boyer caracterizează omul drept acel animal care își păstrează morții³, în vreme ce Morin susține că nici măcar în cazul grupurilor arhaice, oricât ar fi ele de primitive, nu se găsesc situații în care morții să fie abandonați⁴. Practic, cultura, prin credințele, riturile și alte forme simbolice ale sale, reușește să încorporeze moartea, chiar alături de semnul ei cel mai cumplit, cadavrul sau corporalitatea împușinată radical care e cenușa, și să îl rupă de sensul său elocvent, acela de distrugere și de absență. În această direcție, Douglas Davies observă că ceea ce fac credințele și riturile umane este înainte de toate o contrazicere a ochiului⁵. Ca și acestea, literatura neagă, într-o certă măsură, moartea, dar e o negație ce are, dincolo de efectul său terapeutic, cel puțin două funcții: una de integrare a morții într-un sistem de semnificații ontologic și într-unul estetic, și una de cunoaștere. O cunoaștere ce poate servi antropologilor și altor specialiști ai riturilor și morții și care, la limită, poate fi înțeleasă ca element al unui ritual pre-funerar.

BIBLIOGRAFIE:

- Aulniers, Luce, „Deuil et funéraires”, dans Serge Bureau (ed.), *Aujourd'hui, la mort*, Radio-Canada Chaine Culturelle FM, Québec, 1996.
- Bacqué, M-F., (ed.), *Mourir aujourd'hui. Les nouveaux rites funéraires*, Odile Jacob, Paris, 1997.
- Bacqué, M-F., „Pourquoi la crémation résiste sur le plan psychologique en France”, dans *Études sur la mort*, 2007/2 (no. 132), pp. 47-54.

¹ Swift, *Ultima comandă*, p. 388.

² *Ibidem*.

³ Pascal Boyer, *Et l'homme créa les dieux*, Gallimard, Paris, 2003, p. 292.

⁴ Edgar Morin, *L'homme et la mort*, Editions du Seuil, Paris, 1976, p. 33.

⁵ Douglas J. Davies, *Death, Ritual and Belief. The Rhetoric of Funerary Rites*, p. 6.

- Barthes, Roland, „L’Effet de réel”, dans *Communications*, no. 11, 1968.
- Barthes, Roland, *Jurnal de doliu*, traducere de Em. Galaicu-Păun, Cartier, Chișinău, 2009 [*Journal de deuil*, 2009].
- Baudry, Patrick, *La place des morts. Enjeux et rites*, Armand Colin, Paris, 1999.
- Boyer, Pascal, *Et l’homme créa les dieux*, Gallimard, Paris, 2003.
- Călinescu, Matei, *A citi, a reciti. Către o poetică a (re)lecturii*, traducere de Virgil Stanciu, Polirom, Iași, 2003
- Dastur, Françoise, *Moartea. Eseu despre finitudine*, traducere de Sabin Borș, Humanitas, București, 2006 [*La mort. Essai sur la finitude*, 1994].
- Davies, Douglas J., *Death, Ritual and Belief. The Rhetoric of Funerary Rites*, Continuum, London & New York, 2002.
- Douglas, Mary, *Purity and Danger. An Analysis of Concept of Pollution and Taboo*, Routledge, London&New York, 2002 [1966].
- Faulkner, William, *Pe patul de moarte*, traducere de Horia-Florian Popescu și Paul Goma, Editura Univers, București, 2002 [*As I lay dying*, 1930].
- Gennep, Arnold van, *Riturile de trecere*, traducere de Lucia Berdan și Nora Vasilescu, Polirom, Iași, 1996 [*Les rites de passage*, 1909].
- Gérard-Rosay, H. „Devenir des traces après crémation”, dans *Études sur la mort*, 2004/1, no. 125, pp. 105-117.
- Hanus, Michel, *La mort aujourd’hui*, Frisons-Roche, Paris, 2000.
- Heidegger, Martin, *Ființă și timp*, traducere de Gabriel Liiceanu și Cătălin Cioabă, Humanitas, București, 2006 [*Sein und Zeit*, 1927].
- Howarth, Glennys, *Death & Dying. A Sociological Introduction*, Polity Press, 2007.
- Jakobson, Roman, *Éssais de linguistique générale*, Minuit, Paris, 1963.
- Kristeva, Julia, *Powers of Horror: An Essay on Abjection*, Columbia University Press, New York, 1982.
- Morin, Edgard, *L’homme et la mort*, Seuil, Paris, 1976.
- Picard, Michel, *La littérature et la mort*, Presses Universitaires de France, Paris, 1995.
- Swift, Graham, *Ultima comandă*, traducere de Petru Creția și Cristina Poenaru, Polirom, Iași, 2009 [*Last Orders*, 1996].
- Thomas, Louis-Vincent, *Rites de mort. Pour la paix de vivants*, Fayard, 1985.
- Urbain, J.-D. „La cendre et la trace. La vogue de la crémation”, dans Frédéric Lenoir, Jean-Philippe de Tonnac (eds.), *La mort et l’immortalité*, Bayard, 2004, pp. 1207-1221.